

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР Ооржак
/Ооржак О.Б./

УТВЕРЖДЕНО

Директор Бичекей А.А.
МБОУ СОШ с.Бурен-Хем
Приказ № 2/3
от «31» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родной (тувинский) язык»
для обучающихся 9-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандыар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын)

дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрөөн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарына үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында

өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге программаның ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы**: Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң уткаын шингээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтук) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдыгган сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

- бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш- сеткили байлак, бот-медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;
 - төрөөн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнөзүн медресеп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
 - аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунуң бодалын хостук илередип шыдаар кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга-шинээн улам мергежилдер күзелдиг болурун хевирлээри;
 - тыва дылдың эртемниң адырларының болгаш тыва литературлук дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;
 - өөреникчилерниң идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
 - аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударының хевирлерин (номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири) шингээдири;
 - чедип алган билиглерин, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;
 - интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажылдарны чорударынга херек арга- дуржулганы, мергежилдерни шингээтирери; өөреникчилерниң бот-идепкейлиг чоруун сайзырадыры.
- Программа өөреникчилерниң харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтук) компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзаажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа

чорудулгазының хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээдип алганы; дылды ажыглаарының кол мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчинин чугаалажып билириниң кайы хире хевирлеттингени ооң үжилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын дыңнап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртеминиң) талазы-биле компетенциялар (дыл болгашдыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүң тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектериниң чүнү илередип турарын, оларның аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын байытканындан, чугаазының

грамматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгаш өзек билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын- чүдүлге, ёзу- чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевир кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү- биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрнүнүтказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртеминиң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **нш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырыптурар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Ушкү уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы- биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогумчалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл- чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) органы* ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзаажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрөөн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунун дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндөзилеттинген. «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, укарга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемниң өөредилге планында туружу

Өөредилге планында «Төрөөн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 9 –ку класска 8 шак көрдүнгөн.

Өөредилге планында өөредилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөредилге чери боду ук эртемге шактарны көвүдөдип алыр эргелиг.

1. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

«Төрөөн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнелдер.

Бот-тускайлаң түңнелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының уткасын (өөредилге ажыл- чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль- этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны

тодаргайлаарга,мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигний утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурулуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;

– төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонугалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонугалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң уjur- дуазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

– назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

– тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин сиңгээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү сиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштиги делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр сиңгээди алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап сиңгээдири* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажилдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыйткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадырболгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү- бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаарболгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажил-чорудулгазын үнелээриниң негелделеринкады тодарадыр;
- ажил-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажил-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажилдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедиишкинниг болурунуңаргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажилдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыйткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостугажыглаар;
- ажил-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедиишкинниг азы чедиишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедиишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры- биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаи угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттыңан түңнелдер- биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдыңан негелделерниң болгаи тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаи негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаи өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың меделерлиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниңбиги талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаи болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаи болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаи оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;
- чүвелерни болгаи болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаи хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаи тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларны чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорударбиги талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылып ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележип шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри- биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы органиастап билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

– маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры- биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) түңнелдерге тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонуургалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилер база өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;
- чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;
- монолог болгаш диалогтуң чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглатгынып турарынга үнелелди бээр;
- төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;
- чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медереп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;
- кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;
- бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүң кол утказын билир, херек медээни ылгаар);
- дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;
- дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдериниң темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында кол болгаш немелде медээни ылгаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;
- өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизиниң курлавырлары-

биле ажылдаар аргаларны ажыглаар;

– кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар ажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– сөзүглелде тодаргай болгаш элдээрткен медээниң кандыг стильге болгаш жанрга хамааржырын билир, сайгарар, үнелээр;

– янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан (эртем-өөредиглиг болгаш официалдыг албан-херек сөзүглелдери, радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүл, электроннуг шыгжамырларны үндезин кылдыр алган медээлер) херек материалды аңгылап тывар;

– бодунуң моон ыңай сайзыралынга номчулганың болгаш төрөөн чогаалды өөренириниң ужур-дузанын медегер билир; бодун база долгандыр турар делегейниң дугайында билip алыр дээш, үргүлчү бир-ле чүвени номчуксаар;

Чугаалаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларынга дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылыр, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;

– чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;

– лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билир болгаш ону сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас-биле аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга монолог азы диалогту тургузар;

Бижири

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чаа азы херек медээлерни дамчыдары-биле аңгы-аңгы темаларга бижимел монологтарны тургузар;

– дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кызырып, херек чүүлүн ушта бижип) эдертиг, тезис, план хевирлеринге шын дамчыдар;

– бижимел чугаага амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг, грамматиктиг, орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын херек кырындасагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аңгы-аңгы темаларга рефераттарны, дыңнадыгларны бижиир;

– үнелелдерни, аннотацияларны, чугаалаар чүвезиниң тезистерин, конспектилерни тургузар.

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;
- тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтук, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижиге төрелгетениң дылда илереттиниң турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдерин билер.

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;
- аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) уткаын шын билип алыр, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;
- тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;
- сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чараң чүүлдерни эскерип сайгарар.

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- сөзүглелдин стильдерин (чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал) ылгаар;
- чугаалажылганың негелделеринге (сөстөрнү, домктарны чугаага дүүштүр ажыглаары, шын, тода, бүзүрелдиг чугаалаары, чугаа культуразын сагыыры дээш о.ө.) болгаш ажыглаан лексиканың чугааныңшыннынга дүгжүп турарының талазы-биле өске улустуң болгаш бодунуң чугаалаан чүүлүн үнелээр;
- чугаа частырыгларын эдер, сөзүглелди хоюглап эде тургузар;
- өөредиглиг болгаш эртем темазына улуг эвес дыңнадыгны азы илеткелди чаңгыс классчыларының мурнунга чугаалаар;
- амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын болгаш чугаа этикедин сагып, аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның (илеткел,

дискуссия, репортаж, интервью, статья, рецензия дээш о.ө.) сөзүглелдерин тургузар болгаш эде бижиир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– чугаа, эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стилиниң сөзүглелдерин оларның лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг аргаларны ажыглаар онзагайларының талазы-биле аңгылаар болгаш сайгарар;

– үежилериниң мурнунга хуралдың иштинин азы агитациялаан, хөглеткен, бадыткаан уткалыг чүвени дамчыдып чугаалаар;

– тыва дылды хүн бүрүде харылзажылгага болгаш кандыг-даа чүүлдүң чарааш эстетиктиг талалырын эскерип көргүзеринге ажыглаар.

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң уткасын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, домактан) тодарадыр;

– хүн бүрүде тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;

– шаг төөгүдөн тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;

– тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чарааш талалырын көргүзүп шыдаарын медегер билир.

Дыл дугайында нийти билиглер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва дылдың кол хүлээлгелерин тайылбырлаар;

– тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың кайы дыл бөлүүнге хамааржырын тодарадыр;

– амгы литературлуг тыва дылды диалектилер, кара чугаа, дылдың мергежил аайы-биле янзыларындан, жаргоннардан ылгаар болгаш оларның ылгалдарын тайылбырлаар;

– дылдың кол чурумалдыг аргаларының ажыглалын, сөзүглелге ужур-дузанын үнелеп билир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң тыва дылдың сайзыралынга киирген үлүг-хуузун тайылбырлаар.

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;
- идепкейлиг (хүн бүрүдө чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа утказын даап бодап билип турары сөстөр) сөс курлавырын ажыглаар;
- тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктөп аңгылаар; а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;
- алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварынга ажыглаар;
- сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылгазын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле сайгарылгазын кылыр;
- морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганынын аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг утказын ооң тургузуунга даянып тодаргайлаар;
- домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстү ылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;
- сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;
- сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- синтаксистин кол кезиктерин (сөс каттыжышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;
- сөс каттыжышкының (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы- аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;
- домактың чугула болгаш ийиги черге кезигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;
- бөдүүн болгаш нарын, нарынчылтыг домактарны танып билир;
- домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- сөстөрни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;
- домакта бижик демдектериниң чүгө салдынганын тайылбырлап билир;
- тыва дылдың словарьларын ажыглаар;
- херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *төрээн тыва дылының дугайында эртемге үндөзүлгөн билиглерин чаңгыс аайлаар; ооң кезектериниң болгаш кезиктериниң харылзаалыын медеп билир;*
- *бодунуң оон ыңай ажыл-чорудулгазынга дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин, кезиктерин болгаш тыва дылдың (чугаа кезектериниң) граматиктиг хевирлерин ажыглаар;*

- *кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлерин (залог, вид) таныыр;*
- *бижимел чугаага нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглаар.*

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туннелдер 9класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөргө орхон-енисей бижектерин болгаш руниктиг бижектер, төвүт болгаш эрги моол бижектерни ылгап билер;
- чоннуң амыдыралын, үндөзүн культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөргө сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлардузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзуугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттырган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга

чүве чугаалаар.

3.ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАНЫН ҮНӨЛЭЭРИНГЕНЕГЕЛДЕЛЕР

Программаның сорулгаларын боттандырынга өөредилгениң түңнелдерин үнөлээр 1) чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг (системно- деятельностьный), 2) деңнелдиг азы чадаланчак, 3) каттышкан (комплексилег) аргаларның ажыглалы идигни бээр.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөредилгениң түңнелдерин хынаарынга *чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг арга* өөреникчи кижиниң өөредилгениң угаап шиңгээдир болгаш практиктиг кылып чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар салым-чаяаннын хынап көргенинден илереп кээр. Ук арга боду кылып өөренир кылдыр тургускан өөредилгениң планнаттыг түңнелдериниң утказы болгаш үнөлөл-барымдаалары-биле хандыртынар.

Деңнелдиг (чадаланчак) арга өөреникчилер-биле тускайлаң ажылды чорударының үндезини болур, ук арга өөреникчилерниң планнаттыг

түңнелдерни чедип ап турарының деңнелдерин (үндезин (баазалыг) деңнел, оон бедик азы куду деңнел) тодарадып демдеглээни-биле боттаныр. Өөреникчинин үндезин (баазалыг) деңнелде четкенин класста шупту уругларга кылдыртыры-биле чаңгыс аайлап тургускан онаалгаларны күүседип шыдапканындан билип алыр. Үндезин деңнелде материалды шиңгээдип алган өөреникчи улаштыр өөренип шыдаарын көргүскени болур.

Өөредилгениң түңнелдерин үнөлөп хынаар *каттышкан (комплексилег) арга* дараазында оруктар-биле боттаныр:

- «Тыва дыл» эртеминиң, бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (башкарылгалыг, харылзаажылганың болгаш угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглар) түңнелдерни хынап үнөлээр;

- өөреникчинин хууда өөредилге талазы-биле чидишкиннеринин өзүлдезин хайгаараар болгаш түңнел хыналданы чорудары эге, хүн бүрүде, тема аайы-биле, шилчилгелиг (дылдың бир кезээнден өске кезээнге, улдундан улдунче) хыналдаларны ажыглаар;

- шынарлыг өөредилгени чорудуп башкалары-биле өөреникчилерниң алган билиглерин тайылбырлаарынга контекстиг (өөреникчинин онзагай талалары, өөренир байдалының тургустунганы дээш о.ө.) медээни ажыглаар;

- хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин (аас болгаш бижимел ажылдар, өөредилгиг төлевилелдер, практиктиг ажылдар, бот- үнөлөл, хайгаарал дээш о.ө.) ажыглаар, олар бот-боттарынга немелде хыналда кылдыр ажыглаттынар.

Хыналданың кол барымдаазы дээрге-ле тыва дылда өөредир материал- биле холбаалыг чаңгыс аайлаан өөредилге кылдыныгларын шиңгээдип алыры болур.

Чаңгыс аайлаан (системниг) хыналдада *иштики* болгаш *даштыкы* хыналданың чуруму кирип турар.

Иштики хыналдаже эге хыналда, хүн бүрүде чорудуп турар болгаш кайы-бир темага хамаарышкан хыналда, портфолио, өөредилге чериниң

иштинде үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг), шилчилгелиг болгаш түңнел хыналда (аттестация) кирип турар.

Эге хыналда өөредилгениң кайы-бир чадазында өөреникчилерниң өөрениринге

кайы хире беленин хынаар чурум. Ону 5 класска өөредилгечериниң удуртулгазы чорудар, ук хыналда өөредилге түңнелдериниң бедип азы бадып турарын деңнээр үндезин көргүзүү болур. Хыналданың угланган чүүлү дээрге өөреникчилерниң өөредилгеге сонуургалы, өөредилге ажыл-чорудулгазының кайы хире хевирлеттингени, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы хире шингээткени болур. Тыва дылда эге хыналданы эртемниң кайы-бир кеззэн билирин хынаары-биле эрттирип болур. Эге хыналданың түңнели башкының ажылчын программазын эде тургузарынга үндезин болур.

Хүн бүрүдө чорудар хыналда дээрге өөреникчиниң өөредилге программазын шингээдип ап турарының өзүлдезин хынаар чурум. Ону өөреникчиниң кызымаккай чоруун деткири болгаш уругларның өөредилгезинде тургустунган бергелерни тывары-биле чорудар. Ук хыналданың объектиси (угланган чүүлү) «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде тема аайы-биле планнаттынган түңнелдер болур. Аңаа аас болгаш бижимел айтырыглар, практиктиг ажылдар, бот тускайлаң болгаш бөлүктеп кылыр ажылдарның хевирлери, бот-үнелел, бот-боттарының ажылын үнелээри, уругларның өзүлдезин үнелээр тускай бижик-саазыннар дээш оон-даа өске чүүлдер ажыглаттынар.

Темага хамаарышкан хыналда дээрге тема бүрүзүңге планнаттынган түңнелдерни чедип алганын хынаар чурум. Ук хыналданы кайы-бир теманы өөренип турар үеде-даа, ону өөренигениниң соонда-даа чорудар. Ооң түңнелдери өөреникчилер-биле аңгы ажылдаарының планын тургузарынга үндезин болур.

Портфолио дээрге өөреникчиниң өөредилгезин, чогаадыкчы идепкейин, сонуургалдарының угланыышкынын, ооң делгемин, чедиишкиннериниң эң дээдизин көргүскен өзүлдени үнелээр чурум. Ынаар уругларның кылган ажылдары, оларның үнелелин, шаңнаткан дипломнар, сертификаттар болгаш өске-даа бадыткалдыг бижиктер кирип турар. Өөреникчиниң ажылдарының шилилгеzi класс башкызы болгаш өөреникчиниң бодунуң база ада-иезиниң киржилгеzi-биле чоруттунар. Өөреникчиниң ажылдарын ооң чөпшээрели чокка портфолиоже кирип болбас. Ол чедиишкиннер 10-11 класстарга улаштыр өөренир угланыышкынын шилип алырынга ажыглаттынар болгаш ону өөреникчиниң характеристиказынга чырыдып болур.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг) дээрге дараазында чүүлдерни хынаар чурум болур: өөредилге эртемниң (предметтиг) болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерниң деңнелин; өөреникчиниң бот-тускайлаң түңнелдериниң деңнелин (чуруму, арыг-силини, бот-ажылдаары, 10 класска азы ортумак өөредилге черинге өөренир мергежилиниң угланыышкынын медреселдиг шилип шыдаар) дээш о.ө.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналданың (мониторингиниң) түңнелинде башкыга өөредилге чорудулгазынга, уруглар-биле тускайлаң ажылдаарынга, бодунуң билиин бедидеринге сүмелерни бээр.

Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дээрге улдуң төнчүзүнде болгаш өөредилге чылының төнчүзүнде эрттирер кол ниити өөредилгениң деңнелинде чорудар хыналданың чуруму болур. Ук үнелелди чыгып келген демдектерниң болгаш темалыг хыналда ажылдарның күүселдезинге үндезилеп чорудар. Эртемге планнаттынган түңнелдер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларынга чедиишкиннери үндезин (баазалыг) деңнелден куду эвес болза, өөреникчини дараазында классче шилчидериниң болгаш күрүнениң түңнел аттестациязынче киирериниң үндезини болур. Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дөрт деңнелге чоруттунар:

- *бирги деңнел* – теманы өөредириниң мурнунда планнаттыг тыва дылдың ажылчын программазынга үндезилээн башкының чурумчутканхайгааралы;
- *ийиги деңнел* – ук программаның предметтиг түңнелдерин шиңгээткенин хайгаараар аргазы болур өөредилге чылында планнаттыг методиктиг каттыжышкынның хыналдалыг хайгааралы;
- *үшкү деңнел* – школаның өөредилгезиниң шынарын үнелээри-биле чурумчуттунган административтиг хайгаарал;
- *дөрткү деңнел* – күрүне албан черлериниң болгаш муниципалдыг удуртулга черлериниң өөредилге системазынга чорудар хыналда хайгааралы.

Школадан дашкаар ннелелге дараазында хыналдалар хамааржыр:

- мониторингилиг шинчилелдер;
- регионалдыг түңнел хыналда ажыл;
- күрүнениң түңнел аттестациязы.

Тыва дылга *мониторингилиг шинчилелдерни* муниципалдыг болгаш регионалдыг деңнелге класс аайы-биле азы кайы-бир, чижээлээрге, 8 класстың өөреникчилеринге келир чылын эртери регионалдыг хыналда ажылга белеткелин билип алыры-биле чорудуп болур.

Регионалдыг түңнел хыналда ажыл дээрге кол ортумак школаның өөредилге программазын күүсеткенин хынаары-биле албан эрттирер чурум болур. Ук ажылды эдэртиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантаыны 1 шак (60 минута)иштинде кылдыраы көрдүнген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын кол күрүне шылгалдазының негелделеринге дүүштүр кылган хыналда-хемчег материалдарын ажыглап эрттирер. Түңнел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. Онаалгаларны 3 шак 55 минута (235 минут) дургузунда күүседир.

Тыва дылга регионалдыг түңнел хыналда ажыл болгаш кол күрүне шылгалдазы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының нормативтиг документи-биле чурумчуттунган болур.

Тыва дылдың түңнел демдээ школаның иштики болгаш школадан дашкаар эрттирген хыналдаларының түңнелинден тургустунар. Ук демдек өөредилгениң деңнелин көргүскен күрүне документи – кол ниити өөредилгениң аттестадында салдыг турар.

Бот-тускайлаң түңнелдерни ннелээриниң онзагайлары

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң кол объектизинге кижиниң бодунун хамааты мен деп миннип турарының хевирлеттингени; билиг чедип алыр дээн чүткүлүнге даянып тургаш, бот өөредилгеже шилчииринге белени; ниитилелге ыяк кылып билир чүүлдериниң (чуртталганың сүзүк-дүрүмнери, ниитилел болгаш кижилер аразында харылзажып билириниң дуржулгазы) хевирлеттингени хамааржып турар. Өөреникчиниң бот-тускайлаң чедип алыр түңнелдерин демдек салып үнелээринче кирибейн турар. Ол чүүлдер өөредилге албан-чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының түңнелдерин үнелээринче кирип турар, олче өөредилге эртеми төрөөн дылдың кижизидикчи

хүлээлгелери база кирип турар.

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң онзагайлары

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң кол объектизи кылдыр башкарылгалыг, харылзажылга чорудар болгаш угаап шингээдириниң бүгү талалыг кезек кылдыныгларның хевирлеттинери болур. Ол дээрге өөреникчиниң бодунуң угаап шингээдир ажил-чорудулгазын сайгарар болгаш башкараар кылдыныглары болур. Өөреникчиниң чамдык харылзажыр болгаш башкараар кылдыныгларын чаңгыс аайлаан негелде-биле үнелеп хынаары берге азы үнелээри болдунмайн барып болур. Чижээлээрге, бөлүккө ажилдап, өске кижини дыңнап, кады ажилдап турар улузу-биле бодунуң кылдыныгларын таарыштырып билири дээш оон-даа өске. Өөредилгениң бо бүгү талалыг кылдыныгларының хевирлеттингенин үнелээрде, башкы хайгаарал методун ажыглаар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түңнелдерин үнелээриниң онзагайлары

«Төрээн (тыва) дыл» эртемниң түңнелдериниң хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүдө чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түңнел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге чериниң удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун ызууга чорудар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде хыналданың кол объектизи ук эртемниң өөредилге материалынга даянып, өөреникчилерниң угаап шингээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажилдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттынган түңнелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) арганы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түңнел ажил); хынаар (кичээлдин темазынга), хыналда (дылдың кайы-бир кезээнге, улдуң төнчүзүндө, чыл төнчүзүндө) ажилдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажил, чогаадыкчы ажил, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажилдарның хевирлерин ажыглаар.

3. Эртем талазы-биле түңнелдерни үнелээриниң негелделери

Аас-биле харыыларның үнелели

Аас-биле айтылары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевир болур. Өөреникчиниң кайы-бир темага харыызы долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуурчерлерге ажыглап билирин ол көргүзөр ужурлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медреселдиг билгени;

- харыызын шын илереткени.

«5» демдекти бир эвес өөреникчи: 1) өөрөнгөн материалын долузу-биле тайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөрөдиге материалының утказын билер болгаш ону чүгө өөрөдиге номундан эвес, а бодунуң чижектери-биле бадыткап, бодунуң бодалдарын илередип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билер; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билер болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөреникчи «5» демдектин негелделеринге дүүштүр болгаш чүгө 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес- дараалаштыр чугаалаарына 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөреникчи теманы билер, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглерниң тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билер болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөреникчи материалды билбес, тодарадыгларда оон утказын өскөртүп азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөреникчи материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөреникчинин чүгө чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажылдарның үнелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түңнел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөреникчинин орфографтыг болгаш пунктуастыг билиглерин хынаарының кол хевир. Улдуң болгаш чыл төнчүзүндө бижидер диктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар ужурлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харына дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында кирген сөстөрниң санына шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни санаар болгаш диктантының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантыны өөрөдиге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алыр. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөрөнгөн темаларындан хамааржыр. Оларны хыналда диктантыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөстө ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнгейге алыр.

Өөрөмээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчинин частырыгы кылдыр санаар. Диктантыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөрөдиге көөр.

Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээниң орнунга өскебижик демдээ салыпкан (чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрүни билдинмес кылдыр кожупкан, бижик демдектерин чаңгыс ол-ла темага

чазыпкан таварылгаларда. Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катаптаттынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантага орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2» – 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1» – 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган,

«4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган,

«2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долузу-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрениги темаларга словарьлыг диктантаының чижек хемчээли: 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантага өөреникчилерниң бергедежип, хөй катап чазып турар сөстөрүн, сөс каттыжыышкыннарын ажыглаар.

Эдертиг болгаш чогаадыг

Эдертиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаан сөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөреникчилерниң чугаазының сайзыраанының деңнелин хынаар кол хевирин.

Тыва дылда долузу-биле дамчыдар эдертигниң класс аайы-биле чижек хемчээли: 9

класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хемчээли: 9 класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хемчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан, уругларның бижиириниң оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржырКандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдин негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *дылынга* үнелелдин негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларынажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль,тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдырган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг (9- 14 частырыг) бар болза, салыр.

Тестилерге үнелел

Айтырыгларның ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн салыр: «5» – онаалгаларның 85-100%, «4» – 51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» – 44% шын азы оон куду деңнелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажылдарның хевирлери болгаш саны

Ажылдың хевири	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Диктант	1	1	1	1	1

Хыналда ажыл	4	4	4	4	2
Словарьлыг диктант	2	2	2	1	-
Эдертиг	1	1	1	2	2
Чогаадыг	2	2	4	1	1
Тест	2	3	3	2	2
Төлөвилел кылыры	1	1	1	2	1
Чогаадыкчы ажыл/сөзүглө-биле ажыл/практиктиг ажыл	3	3	2	5	-
Ниитизи-биле:	16	17	18	18	9

4.ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ

Бөлүк: Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.).

Аас болгаш бижимел чугаа.

Диалог болгаш монолог.

Монолог болгаш ооң хевирлери: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри.

Диалог болгаш ооң хевирлери: хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугааже хаара тудуп харылзажыры, бодал солчуру дээш оон-даа өске.

Чугаа чорудулгазы

Чугааның ажыл-чорудулга болуру.

Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири. Кол болгаш элдээрткен медээ. Улуг-каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртеминиң кезээ. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.

Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексика,грамматика, стилистика талазы-биле, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва; тайылбырлыг, фразеологтуг, орфографтыг болгаш өске-даа словарьлар.

Сөзүглел

Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалы).

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзац – сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери Ном стили. Чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Ном стилинин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек.

Эртем стилинин жанрлары: үнөнел, бадыткалдыг чүве чугаалаары, илеткел, аннотация, эртем статьязы, рецензия.

Публицистика стилинин жанрлары: бадыткалдыг чүвени парлаары, интервью, солунга статья, орук демдеглелдери.

Албан-херек стилинин жанрлары: хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Чечен чогаалдың дылы болгаш ооң онзагайлары.

Бөлүк: Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрөл дылдар болгаш өгбө дылдугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.

Петроглифтер. Түрктөргө орхон-енисей бижикири. Төвүт болгаш эрги моол бижикир, оларның тыва дыл-биле холбаалы.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, Тыва Республиканың девискээнде күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың уjur-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.

Амгы тыва дылдың хевирлери: амгы тыва литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа). Литературлуг эвес дыл: девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа, жаргоннар.

Тыва дыл эртеминин шинчилекчилери.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле тыва дылдың харылзаалы.

Бөлүк: Дыл дугайында эртемниң кезектери

Нарынчылтыг домактар Нарынчылтыг домактар дугайында билиг.

Чаңгыс аймак кежигүннер болгаш оларның-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргалары: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери болгаш бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Тускайлаан кежигүннерлиг домактар. Тускайлаашкынның ужур- утказы. Тускайлаан тайылбыр кежигүннер болгаш капсырылгалар, оларгабижик демдектери.

Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери.

Адалга дугайында билиг. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей адалгалар-биле домактың нарынчылтынары. Оларга бижик демдектери болгаш үн аянының ужур-дузазы.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг. Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери, үн аянының ужур-дузазы.

Нарынчылтынган домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын домак

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышка аыЧагырышпаан нарын домак

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары: 1)кожумактар – каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар, 2) үн аяны.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары: кожумактар, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, артынчылар, үн аяны.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдының аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

Чагырышкан арын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Ооң кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның кезектеринин аразында харылзаалар: дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгашхолушкак.

Нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазы.

Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар

Дорт болгаш доора чугаа, авторнуң сөстери; оларга бижик демдектери. Цитата.

Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Орфография болгаш пунктуация

Орфография – чаңгыс аайлаттынган шын бижилге дүрүмнери. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар. Сөстү көжүреринин чуруму. Тыва дылдың орфографтыг словары.

Пунктуация – чаңгыс аайлаттынган бижик демдектерин ажыглаарының дүрүмнери. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының соонга бижик демдектери: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек.

Нарынчылтынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери: чагырышпаан, чагырышкан, хөй тайылбыр домактарлыг домактарга.

Дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери.

Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, хөй секти, скобканы, кавычканы ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары.

КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢЧИЖЕК ПЛАНЫ

Тыва дылда немелде билиглер чедип алырының бир аргазы кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгазы болур. Ол тыва дылга хамаарышкан кайы-бир теманы улам ханы кылдыр сайгарар арганы берип турар. Кичээл болгаш кичээлден дашкаар ажылдың хевирлери катый өөреникчилернин назыхарының болгаш сонургалдарының аайы-биле тыва дылды өөрениксээрикүштелир.

Чижек хемчеглерни дараазында таблицада айыткан:

Клаз ы	Хемчегни ң хевири	Темаз ы	Өөреникчилернин кылыр ажыл- чорудулгазының кол хевирлеринин чижек тайылбыры
-9	Диктант - мөөрей	«Билин хына»	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан школа, кожуун, регион чергелиг «Үш ыдык» деп диктант мөөрейинге киржир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны сагыыр. Сөзүглелден чаа өөредиглиг чүүлдерни немей билип алыр. Чаа сөстөрнин уткаын немей билип алыр. Бодунуң билиин хынаар.

-9	Тыва дылга олимпиада	«Тыва дыл – эртем дылы»	Тыва дылда өөрөнгөн темаларын катаптаар. Хыналда-хемчег материалдарын ажыглаар, тыва дылдың кезектеринге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Сөзүглелди тургузар. Дыл нормаларын сагыыр. Алган билиглерин чогаадыкчы ажылдарга ажыглаар. Бодунуң чүвеге салым-чаяаннын, чогаадыкчы боданып билирин, сагынгыр-тывынгырын көргүзер болгаш сайзырадыр. Тыва дылда бодунуң билиглерин идепкейлиг ажыглаар. Билиг чедип алырынга сонуургалын бедидер. Бодунуң шыдаптар чүүлдерин шүгүмчүлелдиг үнелээр.
9	Интеллектуалдыг маргылдаа	«Өггө оюннар»	Тыва улустуң өггө ойнаар оюннары-биле таныжар. Оюн-маргылдааның сорулгаларын тодарадыр, дес-дараалаштыр чорудар ажылдарны доктаадып илередир. Оюннар үезинде чүве аттарын, кылдыныглар, наречиелер болгаш өске-даа чугаа кезектерин идепкейлиг ажыглаар. Чугаазын, ырлаарының арга-мергежилдерин сайзырадыр, шүлүктөр, кыска тоолдар, чечен чугааларны номчуур. Тыва дылдың кижиниң чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадырынга ажык-дузазын
9	Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейинче экскурсия	«Бижиктиң төөгүзү»	Хостуг чугаалажырының дуржулгазын, удур-дедир харылзажып, өске улус-биле кады ажылдаар мергежилдерин сайзырадыр. Аас болгаш бижимел хевирге дыңнадыгларны белеткээр. Интеллектуалдыг деңнелин бедидер. Патриотчу сагыш-сеткилин сайзырадыр. Экскурсияның түңнели кылдыр тып алганы материалдарны чараштыр бижипдериир, чуруктарны чыыр, презентацияларны кылыр. Өөрөдилгеге болгаш чүве билип алырынга сонуургалын боду сайзырадып өөренир.
9	Мөөрей	«Тыва дылым – түрк дылдарны ңбирээзи»	Дылдарның өг-бүлезиниң болгаш өгбе дыл дугайында билиглерин делгемчидер. Чоннар аразында харылзажыр дылдарны ылгаар. Түрк дылдарның бөлүктөрүн аңгылаар. Тыва дылга чоок дылдарны билир. Тыва дылды делегей дылдарының хөй янзылыын тургузуп турар

			онзагай дыл деп тайылбырлаар. Тыва дылдың байдалын чугулалап көөр.
9	Акция	«Төрээн дылывыстың чаражын кадагалаалы»	«Тыва дылдың шинчилекчилери», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар» дээн чижектиг хана-солуннар үндүрер. Тыва чоннуң мергенин көргүскен үлегер домактар, чечен сөстөрнүң чижектерин чугаалаар. Тыва улустуң аас чогаалының чижектериншинчилеп өөренир. «Сибирьниң болгашЫраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп номда тыва тоолдарның орус дылче очулгалары-биле таныжар.
9	Интеллектуалдыг оюн	«Дыл – мээң өңнүүм»	Чугаага бодалдырын шын илередир. Литературлуг тыва дылдың негелделериниң дугайында медээ алырынга словарьларны ажыглаар. Чугаазындан жаргоннарны, диалектилерни, табуларны чайладыр. Бодунуң билиглерин болгаш амыдыралчы дуржулгазын интеллектуалдыг оюнга ажыглаар.
9	Шинчилел ажылы	«Массалыг медээ дамчыдар чепсектерниң дылы»	Чугула айтырыгларны көдүрер, бадыткалдарын идип үндүрер, харылзаалыг угаап боданыышкыннарны тургузар. Аныяктар аразынга айтырыгларны салыр. Анаа амыдыралчы чугаа дылын болгаш радио-, теледамчыдылгалар башкарыкчыларының дылын хайгаараар, сайгарар. «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» болгаш өске-даа парлалга үндүрүлгелеринде чугаа нормаларының күүселдезин хайгаараар. Кылган шинчилелдериниң түңнелдерин шын бижип көргүзер. Эртем-практиктиг конференцияларга киржир.

9	Номчулга конференциясы	«Күлтегин. Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары»	Номну боду номчуп, бөлүк-биле ооң сайгарылгазынга киржир. Номчулга культуразын хевирлээр. Номчаан номун өске улуска сүмелээри-биле шүүштүрер, сайгарар, түңнээр, бадыткаар, тайылбырлаар. Бодунуң бодалын бадыткаар мергежилдерин сайзырадыр. Дыңнаарының болгаш номчуурунун ажыл-чорудулгазын улам сайзырадыр. Бодунуң сөс курлавырын болгаш чугааның грамматиктиг тургузуун байыдар. Билдинмес сөстөрни тып, оларның тайылбырын улуг улустун дузазы-биле кылып, словарьларны ажыглап тывар.

2. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫ

Өөрөдилге чериниң өөрөдилге-методиктиг болгаш информастыг хандырылгазынче ооң ном-саң, өөрөдилге кабинеттери, администрацияның ажылдаар өрээлдери болгаш сервер, сайт, иштики (школаның) болгаш даштыкы (делгем) харылзаа тудар аргаларының кайы хире дериттингени кирип турар.

Өөрөдилге-методиктиг хандырылгасе 5-9 класстарга тыва дылдың өөрөдилге программасы, «Тыва дыл» өөрөдилге номнары, тыва дылга ажылчын кыдырааштар, диктантылар, эдертиглер чыындылары, немелде литература, башкыларга методиктиг сүмелер, ол ышкаш электроннуг өөрөдилге курлавырлары, тус эртемге деткимче болур сайтылар кирип турар. Тыва дыл башкыларынга методиктиг удуртулгаларда болгаш сүмелерде ажыглаар аргаларны, методтарны, педагогиктиг технологияларны айыткан.

Өөреникчилерниң угаап шингээдир ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге Тываның күрүне университединиң «Тюркология» эртем- өөрөдилге төвүнүн тургусканы тыва дылдың электроннуг корпусу, Национал школа хөгжүдөр институттун үндүргени тыва дылга кол өөрөдилге номнарының электроннуг үндүрүлгелери, презетациялар, тыва улустун тоолдарынга болгаш чечен чогаалдарынга мультимедийлиг капсырылгалар тыва дыл болгаш литературага электроннуг курлавырлар, аудио- болгаш видеороликтер, электроннуг хевирде таблицалар болгаш схемалар чугула черни ээлеп турар.

Тыва дылга библиографтыг даңзы

Өөрөдилге литературазы

Өөрөдилге номнары:

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл. 9 класс : өөрөд. үнд. /М. В. Бавуу-Сюрюн, Б. Ч. Ооржак, А. Б. Хертек. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 144 а.
2. Тыва дыл. 8-9 класс: өөрөд. үнд. / М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.]. –3-кү үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2006. – 238 а.

Словарьлар

1. Бавуу-Сюрюн М. В. Морфемно-орфографический словарь тувинского языка. – www.tuvancorpus.ru (словарьлар) (ажыдып кирген хүнү 29.04.2020)
2. Биче-оол, М. Д. Тыва дылдың орфографтыг словары / М. Д. Биче-оол, С. Н. Чамааева., ред. Д.А. Монгуш. – 5- ки үнд., эдилг., немелделерлиг. – Кызыл: ТНУЧ, 1967. – 445 а.
3. Монгуш, Д. А. Орус-тыва өөредилге словары: 5000 ажыг сөс / Д. А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1988. – 312 а. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үнд. Н.Ф.Катанов аттыг ХГУ 2004. – 256 а.
4. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2007. – 552 а.
5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 1995. – 48 а.
6. Орус-тыва словарь: 32000 сөс / М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.], ред. Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
7. Симчит, К. Д. Орфографтыг словарь: 6500 хире сөс / К. Д. Симчит. – Кызыл: ТНУЧ, 1988. – 110 а.
8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А, Б. – Новосибирск: Наука, 2002. – 341 а.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. II: Д, Е, И, Й. – Новосибирск: Наука, 2002. – 338 а.
10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. III: К, Л. – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 а.
11. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. IV: М, Н, О, Ө, П. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 а.
12. Толковый словарь тувинского языка: науч. изд. [Перевод значений слов и устойчивых словосочетаний на русский язык: Т. 1: А-Й., около 10 300 слов, 1700 устойчивых словосочетаний] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
13. Тыва дылдың тайылбырлыг словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А-Й] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
14. Тыва дылдың тайылбыр словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т.2: К-С] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 а.
15. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь: науч. издание: около 22 000 слов] / ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 а.
16. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь] / Х. С. Алдын-оол [болгаш о.ө.]. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2014. – 648 а.

Эртем литературалары
(монографиялар, статьялар):

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл: үнд.- полигр. отд.

«Билиг», 2009. – 212 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Etnopedagogika-tuvinskogo-naroda.pdf> (ажыдып

кирген хүнү: 29.04.2020)

2. Кара-оол Л. С. Термины родства и свойства в тувинском языке. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2006. – 252 а.

3. Ондар Б. К. Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимами Южной Сибири и других тюркоязычных территорий. – Кызыл: ТНУЧ, 2008. – 296 а.

4. Салзынмаа Е. Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2008. – 91 а.

5. Сувандии Н. Д. Тувинская антропонимия. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 207 а.

6. Сундуй Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания. – Кызыл: ИРНШ, 2009. – 168 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Mir-detstva-kochevoy-Azii.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020) дээш о.ө.

Методиктиг литература

(башкыларга болгаш өөреникчилерге методиктиг сүмелер,
немелде литература):

1. Данилюк А. Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 а.

2. Фундаментальное ядро содержания общего образования. / Серия

«Стандарты второго поколения» / ред. В. В. Козлов, А. М. Кондаков. – М.: Просвещение, 2009. – 59 а.

3. Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва / ред. А. С. Шаалы – 2-ги үнд. – Кызыл: изд.- полигр.отд. «Билиг», 2003. – 31 а.

4. Эренчинова Т. А. Государственная итоговая аттестация учащихся 9 класса [Нормативные документы на республиканском и муниципальном уровнях]. – Кызыл: ИРНШ, 2007. – 59 а.

5. Бавуу-Сюрюн М. В. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер: өөрөдилге-методиктиг удуртулга [Факультативы по лексике тувинского языка: учебно-методическое пособие]. – Кызыл: Типогр. КЦО «Аныяк», 2005. – 116 а

6. Доржу, К. Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы: өөрөдилге ному: өөр.үндүрүлгө / К. Б. Доржу. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.

7. Доржу, К. Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөрөдириниң шенелде программазы / К. Б. Доржу. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.

8. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чаңчыл: өөр. үндүрүлгө: 1, 2 кезээ / М. Б.Кенин-Лопсан. – эдилг.үнд. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 360 а.

9. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы / К. Б. Март-оол. – 1-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2002. – 272 а.

10. Монгуш. У. О. «Хүн-Хүртүнүн» хүртүзү: эрт.-попул.үнд. / У. О.Монгуш. – Новосибирск, 2008. – 176 а.

11. Намзал, Э. Холу чемзиг авам сөңү / Э. Намзал. – Кызыл: Новости Тувы, 1995. – 153 а.

12. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы: өөред.үнд. / А. К. Ойдан-оол, Ш. Ч. Сат, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: НШХИ, 2008. – 88 а.

13. Ойдан-оол, А. К. Диктантаылар чыындызы: 5-9 класстар / А. К. Ойдан- оол, М. Ч. Ооржак, С. Т-С. Ооржак. – Кызыл: ТНУЧ, 2003. – 245 а.

14. Ооржак, М. Н. Шүлүк болгаш аялга: башк.үнд. / М. Н. Ооржак. – Красноярск: ОАО «ПИК: Офсет», 2014. – 101 а.

15. Салчак, В. С. Тываларның аңныр ажил-агыйының дугайында чамдык медээлер: статьялар чыындызы / В. С. Салчак, Б. Б. Монгуш, Б. Баярсайхан. – Кызыл: Тип. КЦО «Аныяк», 2010. – 80 а.

16. Серенот, С. К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2010. – 128 а.

17. Серенот, С. К. Буддизмнің тайылбырлыг словары: эрт.-попул. үнд. / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2011 – 80 а.

18. Сувандии, Н. Д. 8-9 класстарның тыва дылга чижек кичээл планнары.

«Тыва дылды өөрединиң теория болгаш методиказы» деп курска методиктиг удуртулга [Примерные поурочные планы по тувинскому языку в 8-9 классах: методическое руководство] / Н. Д. Сувандии. – РИО ТувГУ. – Кызыл, 2008. – 67 с.

19. Сувандии, Н. Д. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түңнел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы / Н. Д. Сувандии [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.

20. Сундуй, Г. Д. Улусчу педагогика. «Улусчу ужурлар» деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер: өөред. - метод. үнд. / Г. Д. Сундуй, Г. К. Ондар. – Кызыл: ТНУЧ, 2004. – 127 а.

21. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери / ред. Д. А. Монгуш. – 2-ги үнд. – Кызыл: Рес.тип., 2001. – 64 а.

22. Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ / НШХИ. – Кызыл: ТНУЧ, 2006. – 263 а.

23. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы /М. Б. Кенин- Лопсан [болгаш о.ө.]. – Кызыл: «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.

24. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр /Тург. Б. К. Будуп. –Кызыл: ТНУЧ, 2016. – 112 а.

25. Уламсурэнгийн, Ц. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев: науч.-попул. изд. / Ц. Уламсурэнгийн. – Кызыл: ТКИ, 2003. – 192 с.

26. Червонная, С. М. Тыва Республиканың чурукчулары /С. М. Червонная. – СПб: Художник России, 1995. – 184 а.

27. Чүлдүм, Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүн, ужурларның чижек тайылбыры /Ч. М. Чүлдүм. – Кызыл: ТНУЧ, 1999. – 64 а.

Информастыг курлавырлар

1. Ниити информастыг курлавырларже кирери // URL: <http://window.edu.ru/resource> (кирген хүнү 29.04.2020)
2. Сайт «Народы мира – политически этнографический справочник»
// URL: <http://nation.geoman.ru/>
3. Сайт Фонда сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации // URL: <https://родныеязыки.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)
4. Сайт «Языки народов России в Интернете» //URL: <http://www.peoples.org.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
5. Единый банк педагогических практик преподавания родных языков народов России // URL: <http://банкпрактик.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)
6. Национал школа хөгжүдөр институт // URL: <http://irnsh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
7. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейи //URL: <http://museum.tuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
8. Үндезин культура ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремёсел» // <http://tuvancenter.com/o-nas/> (кирген хүнү 29.04.2020)
9. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
10. Тываның аныяк чогаалчылары // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (кирген хүнү 29.04.2020)
11. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований // URL: <http://tigpi.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
12. Тыва Республиканың тыва дыл болгаш чогаал башкыларының Ассоциациязының сайтызы // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziaczia/> (кирген хүнү 29.04.2020)
13. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
14. Сайт «Тываның чогаалчылары» // URL: www.picateli-tuvy.ru/ (кирген хүнү 29.04.2020)
15. Тыва дылдың электроннуг корпусу // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

9 класс (68 шак)

Бөлнөк	Тема	Шак саны	Өөреникчилерниң кылыр ажил-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл дугайында нииилиглер	Тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле харылзаалыы.	3	Чоннуң төөгүзүн болгаш культуразын билип алырынга ужур-дузалыг төрөөн дылдың дугайында чугаага киржир. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын тайылбырлаарда, дыңнадыгларны белеткээрде, словарьларны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаар.
			Тыва дугайында сөзүглелдерни сайгарар, сөс курлавырын байыдар, төрөөн чериниң дугайында билиглерин делгемчидер. Сөзүглелдерден херек медээлерни тывар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар Домак (бөдүүн, нарынчыттыг, нарын). Нарын синтаксистиг конструкциялар.	4	Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыр. Аас чугаага цитаталарны ажыглаар болгаш бижимел чугаага шын көргүзер. Бөдүүн болгаш нарын (чагырышпаан, чагырышкан), нарын синтаксистиг конструкцияларны тургузар мергежилдерин улам сайзырадыр, оларны сөзүглелден танып тывар, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Чугаа культуразын сагыыр. Угаап бодаар, бодунуң бодаалын бадыткаар.
	Хыналда ажил		Хыналда ажилды күүседир, нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

Дыл дугайында ниити билиглер	Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктөрнүн орхон-енисей бижиктеринин дугайында. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл. Тыва дылдың шинчилекчилери. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл (ном, нейтралдыг,	12	Кижинин амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдеринин чугулазын билир. Тыва дылдың ниитилел болгаш күрүне амыдыралынга ужур-дузазын үнелээр. Тыва дылдың делегей чергелиг үнелиин сайгарып боданыр. Петроглифтер болгаш иероглифтернин чижектери-биле таныжар. Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдарны сонуургаар. Барыын-Хемчиктин Бижиктиг-Хаяда болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар дугайында презентацияларны
	чугаа), литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).		кылыр. Түрктөрнүн орхон-енисей бижиктеринин дугайында чугаага киржир. Оларның чуруктары-биле таныжар. Тыва улустун дылының сайзыралынга бижиктин ужур-дузазын үнелеп көөр. Тыва дылдың шинчилекчилери болгаш оларның эртем ажылдарының чижектери-биле таныжар. Тыва дылдың хевирлерин ылгап тодарадыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест</i>		Айтырыгларга харыылаар.
	<i>Төлевилел тургузары</i>		Тыва дылдың шинчилекчилеринин дугайында төлевилелди чогаадып кылыр.
	<i>Эдертиг</i>		Дириг амытаннар дугайында сөзүглелдин номчулгазын дыңнаар. Дыңнаан чүүлүн бижимел дамчыдар.

Дыл дугайында эртемнің кезектери	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери. Сөзүглелдің темазы, колбодалы. Сөзүглелдің уткалыг кезектери (микротема). Домактарның болгаш сөзүглелдің кезектериниң аразында харылзаалыы. Абзац дугайында билиг. Сөзүглелдің тургузуу. Сөзүглелдің планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижири (конспект). Аннотация. Чогаадыг	13 Сөзүглел дугайында билиин ханыладыр. Сөзүглелдің кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлыры, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, кезектериниң аразында харылзаалыы) тодарадыр. Сөзүглелде чугула (дүлгүүр) сөстөрни тывар. Сөзүглелдің кол бодалын болгаш темазын тодарадыр. Сөзүглелдің уткалыг кезектерин ылгаар. Домактарның болгаш сөзүглелдің кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Абзацты чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур деп билип алыр. Сөзүглелдің тургузуун тодарадыр. Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин (план, тезис, конспект (допчулай
	Тест	бижиир), аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглелде фонетиктиг, лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг курлавырының аайы-биле сайгарар. Сөзүглелге сөстү доора болгаш көжүрген уткаларында кылдыр, контекстиг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстөрин) ажыглаар. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузар. Сөзүглелди кандыг сорулга-биле, кымга хамаарыштыр бижээниниң болгаш ооң темазының, кол бодалының аайы-биле дылдың аргаларын шилип ажыглаар.

			Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарар.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Эдертиг		Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар. Сөзүглелдин уткалыг кезектрин (микротемаларын) тодарадыр. Утказын шын дамчыдар. Дылдың нормаларын сагыыр.
Дыл дугайында эртемнің кезектери	Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразы. Бөдүүн чугаа стили. Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, гаалажыры,	26	Функционалдыг стильдерни азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлерин аңгылаар: ном болгаш чугаа стили. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактарны тодарадыр. Чугаа стилин тодарадыр, ооң-биле холбашкан чугаа культуразын сагыыр. Чугаа стилиниң хевирлерин (кандыг-бир чүве чугаалажыры, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр маргыжары, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары) ылгаар болгаш оларның
	маргыжары. Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери. Эртем стилиниң жанрлары (үнөнел, аннотация, илеткел, статья, рецензия). Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).		онзагайларын тодарадыр. Ном стилин тодарадыр, ооң янзыларын (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар. Ном стилиниң кол жанрларын ылгаар: эртем (үнөнел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).

	Албан-херек стилинің жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары. <i>Словарьлыг диктант</i>	Чечен чогаал дылының онзагайларын тодарадып тайылбырлаар. Тыва литературлуг дылдың кол функционалдыг стильдерин (ном стили, чугаа стили) шиңгээдир Тыва дылдың словарьларын тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле ажыглаар. Бодунуң шын эвес чугаалаан чүвезин эде тургузар. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыр. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерни тургузар. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаар; кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээринге киржир. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринде, сөс курлавырын чөптүг ажыглаар. Аңгы-аңгы стильдерниң болгаш нрларнөзүглелдерин
		тургузар: үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия, статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж, шынзылга, билдириишкин дээш о.ө.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Айтырыгларга харыылар</i>	Айтырыгларга аас-биле харыылаар. Бодунуң билиин бадыйткаар. Түңнелдерни үндүрер.
	<i>Диктант</i>	Сөзүглелде домактарны сактып ап, диктантыны бижиир.
	<i>Практиктиг ажыл</i>	Практиктиг ажылды күүседир.

Дыл дугайында ниити билиглер разделы науки о языке	9 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын 5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел Дыл эртеминиң кол кезектери.	10	Монолог болгаш диалогтун, чугаа чорудулгазының хевирлериниң дугайында алган билиглерин чаңгыс аайлаар болгаш түңнээр. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кызырып азы долүзү-биле дамчыдар. Сөзүглелди тема, идея, тургузуг болгаш чугааның чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын хевирлериниң кайызынга хамааржырының талазы-биле сайгарар. Чугааның аңгы-аңгы стильдерниң, жанрларның болгаш хевирлериниң чижектерин тургузар: тезис, үнелел, илеткел; чагаа, хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме; тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын; статья, илеткел, сайгарылга, интервью, орук демдеглелдери. Тыва дылды чоннун чаагай чаңчылдарының, төөгүзүнүн дугайында медээни кадагалап арттырар болгаш дамчыдар аргазы кылдыр медресеп билер. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралына бижиктин ужуру-дузазының дугайында сайгарылгалыг чугаага (дискуссияга) киржир. Үннүн утка ылгаар хүлээлгезин дарадыр. Тыва дылдың
			өскертилге, чогаадылга, хевир өскертир кожумактарын ылгаар. Сөс тургузарының кол аргаларын тодарадыр. Кижиниң бодалын, сагыш-сеткилин, эмоционалдыг байдалын илередиринге сөстүн ужуру-дузазын тайылбырлаар. Чугаа кезектерин грамматиктиг утка болгаш морфологтуг демдектерин,

		синтаксистиг хүлээлгелерин барымдаалап танып тывар, алган билиглерин бадыткаар, деңнээр, түңнээр. Бодунуң бодалын илередиринге синтаксистиг уjur-дузазын тайылбырлаар. Сөстү шын бижиирде, фонетика, сөс тургузуу болгаш морфология талазы-биле алган билиглеринге, сайгарылгаларга даяныр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Түңнел хыналда ажил</i>	Түңнел хыналда ажилды кылыр. Немелде онаалгаларны күүседир.
	<i>Төрээн дылдың уjur-дузазының дугайында дискуссияга киржири</i>	Темалыг дискуссияга киржир. Аңаа бодунуң бодалын хостуг, шын илередир. Түс айтырыгга хамаарышкан факт-барымдааларны сайгарар, бодунуң бодалын бадыткаар болгаш түңнелди үндүрер. Чугаа культуразын сагыыр, кайы хире улус-биле харылзажып билириниң деңнелин боду үнелеп көөр.